

MÁTAY MÓNIKA

Beszélő Házak: történetek, életutak, hálózatok

A Föld urbanizálódik, a folyamat három dimenzióban, a városodásban és a városiasodásban, illetve az azokat körülölelő vidék átalakulásában ragadható meg. A városodás a városok és városlakók számának növekedését, a városiasodás a települések minőségi, életmódbeli változását, az infrastruktúra, szolgáltatások fejlődését, új magatartásminták, kommunikációs szokások kialakulását, összefoglalóan az életminőség modernizációját jelenti. A jelen urbanisztikai prognózisai szerint 2050-re a Föld népességének háromnegyede város-lakó lesz.¹ Kérdés persze, hogy a most is tartó pandémia a 2019-ig töretlen folyamatokat hogyan, milyen irányba befolyásolja majd? Erről korai volna nyilatkozni.

Amit biztosan tudunk, hogy a 21. század elejétől a városszociológusok mega és globális városokról beszélnek, amely alatt hatalmas népességű, különleges gazdasági, vagy politikai hatalommal, befolyással rendelkező településeket értenek. A Felsőbb-fokú Tanulmányok Intézete, mint tudományos műhely kiemelt projektje a kreatív városok vizsgálata, azon belül a kisvárosok kutatása, amelyek korábban csekély figyelmet kaptak, a várható jövő szempontjából azonban meghatározónak tűnnek. Ezek lakói emberibb léptékű városi terekben otthonosabban érezhetik magukat, jobban őrizhetik hagyományaikat, sikeresebben ötvözhetik az archaikus és a modern értékeket. Kevésbé kell szenvedniük az elidegenedettség, elveszettség félelmetes érzésétől, amely a nagyvárosok lakóit már

a 18. század végén elfogta. A forradalom előtti Párizst jól ismerő Louis-Sébastien Mercier író, aki a francia fővárosban kézműves családból származott, az 1780-as években hiteles és egyben megrázó városportrét készített a siralmas életviszonyok között tengődő párizsi tömegekről.² Hasonló leírások születtek a 19. században Londonról,³ Bécsről, Berlinről, sőt Pest-Budáról, majd később Budapestről is. A metropoliszok életminőségének negatív leképződései tehát korántsem újkeletűek, a közelmúlt járványtörténete friss, ijesztő tapasztalatokkal gazdagította a palettát. Lehetséges megoldást kínálhatnak az emberibb léptékű városok, s talán ezek fejlődése jelenti majd a jövőben a városodás és városiasodás integrált folyamatait.

A Kreatív város – fenntartható vidék (Kraft) kutatás egyebek mellett arra keres választ, hogyan válhatnak a települések fenntartható kultúrtájakká, s ebben milyen szerepe lehet a szellemi és tárgyi kulturális örökség együttes és releváns védelmének, életben tartásának, „kiaknázásának”. A kreatív város értelmezése a jövő mellett a múltra is fókuszál, fontos eleme a kulturális örökség újragondolása, a 21. századi társadalmi elvárások és technikai igények szerinti megjelenítése. Ennek keretében indítottuk 2015-ben a kis- és középvárosi épített és humán–szellemi örökséget feltáró *Beszélő Házak* projektet, amely multi-

1 Népesedési világnap, 2018. július 11. = Statisztikai Tükör, 2018. júl. 10. 3. p.

2 *Mercier, Sébastien: Le Tableau de Paris. Vol. 1–12. Amsterdam, 1781–1788.*

3 *Walkowith, Judith R.: City of Dreadful Delight. Narratives of Sexual Danger in Late-Victorian London. Chicago, 1992. 368 p.*

diszciplináris vállalkozásként hasznosítja a történelem, kulturális és történeti antropológia, zene-, irodalomtudomány, művészettörténet és természettudomány eredményeit. Egy helyi közösség múltja, megfelelő feldolgozásban, a lokális identitás integráns részévé és egyben formálójává válhat. A magyarországi kulturális örökség tanulmányok még mindig csak sporadikusak, így vállalkozásunk hiánypótló. A közelmúltban magyarul is bevezetett kifejezés, az örökségesítés (angolul heritagization) komplex, bonyolult folyamat, amelynek során az örökség társadalmi és kulturális konstrukciója létrejön – figyelembe véve a helyi környezeti, történelmi és építészettörténeti adottságokat. Sok cselekvő részvételével zajlik, különböző nemzetközi szervezetek jelölik ki a folyamat egyes lépéseit, amelyek aztán nemzeti–helyi szinten valósulnak meg. Az örökségesítést, amely tehát szupranacionális fogalom, idő, érték, helyszín és társadalmi aspektusok összefüggéseiben kell vizsgálni.

Kiemelten fontos a *genius loci*, azaz a hely szelleme és az emlékezhely fogalmak kiaknázása, a helyi emlékezet szerepének megértése, vizsgálata. Minden település a maga módján hagyta temetetlenül a 20. századot, a helyi emlékezetek feldolgozatlanosága valójában a személyes érintettséggel, s tegyük hozzá, sok esetben a szégyennel, kimondatlansággal, a közelmúlt eseményeinek feltáratlanoságával kapcsolatos. Munkánk során figyelmet fordítunk a kulturális örökség és a történetírás összefüggéseire – a helyzet ugyanis bonyolultabb, mivel a kulturális örökség a múlt egy szegmensét ragadja meg, míg a történettudomány komplex kérdésekkel foglalkozik. A történész maga is a kortárs társadalom tagja, s ebbéli minőségében része az örökségesítés folyamatának, felelőssége

van a múltértelmezésben, munkájával segítenie kell a mai kor sokrétű, összetett társadalmát az identitáskeresésben.

A kutatás korszerű tudományos módszerekre épül, amelyek mikrotörténeti, biográfiai, életút és hálózatelemzési megközelítéseket ötvöznek.⁴ A városi térképeken ábrázolt épületek mindenkor egy szinkron, vizuálisan megragadható állapotot tükröznek. A térképeken megjelölt helyek kevés információt hordoznak, csupán a hol és mi áll? kérdésekre kapunk választ. Az utcákon járva homlokzatokat látunk, ha műemlék épületről van szó, feltüntetnek néhány adatot a tervezőről, a tulajdonosról, az építés idejéről. Művészet-, vagy építészettörténeti leírások további tájékoztatást is adnak, de csak akkor, ha különösen értékes lakóházról, palotáról vagy középületről van szó. Egyéb esetben a falak mögötti egykori élet a homályba vész, pedig számtalan kérdés felmerül. Kik laktak az épületekben és hogyan? Hogyan szervezték a mindennapjaikat, hogyan mozogtak a városi térben és azon kívül? Milyen családi, professzionális, politikai, társas, vagy egyéb kapcsolatokat építettek, s hogyan éltek ezekkel a maguk életútjának, karrierjének formálása során, esetleg hogyan mozgósították kapcsolataikat a városuk érdekében? Mennyiben és mikor fogtak össze, és mikor rivalizáltak a városlakók?

2019-ben jelent meg a *Beszélő városok* sorozatban a *Kőszegi történetek* című

- 4 Ginzburg, Carlo: Nyomok, bizonyítékok, mikrotörténelem. Szerk. K. Horváth Zsolt; ford. Farkas Krisztina et al. Bp., 2010. 354 p. (Spatium); *Kövér György*: Biográfia és társadalomtörténet. Bp., 2014. 436 p.
- 5 Kőszegi történetek. Szerk. Mátay Mónika. Kőszeg, 2019. (továbbiakban: Mátay, 2019.) 259 p. (Beszélő városok); recenzióját lásd *Kovács Evelin*: Mátay Mónika (szerk.): Kőszegi történetek. Kőszeg, Felsőbbfokú Tanulmányok Intézete, 2019. 259 p. (Beszélő városok; 1.) = Vasi Szemle, 2019. 4. sz. 501–505. p.

kötet,⁵ a közelmúltban készültünk el a folytatással, a *Kőszegi polgárok*kal.⁶ A sorozat következő darabjaiban a Beszélő Házak módszert⁷ Keszthelyen és Veszprémben próbáljuk ki. Kőszeg esetében kiválóan alkalmazható a Pierre Nora által az 1970-es években bevezetett emlékezethely fogalma.⁸ Kőszeg elsősorban az 1532. évi dicsőséges ostrom emlékezetével illeszkedik a *lieux de mémoire* paradigmába, ezzel került rá a 16. században Európa mentális térképére. Már ebben a korai időben keresztény védőbástyaként emlegették, de a helyi zsidó és lutheránus hagyományok is meghatározóknak bizonyultak. A közép-korra visszanyúló zsidó múlt, amely a 18. és különösen a 19. században folytatódott a város sikeres modernizációjában, szintén az örökségtörténet kiemelt szegmense. Az evangélikus kisebbség, bár agresszív támadások érték, sikerrel vált a városi történelem integráns részévé. A mai Jurisics tér és a belváros néhány utcájának épületei olyan építészeti kincset jelentenek, amelyhez hasonló egyetlen más magyar városban sem található.

A *Beszélő Házak* projektben a kőszegiek, vagy a városhoz kötődő neves, esetleg kevésbé ismert, mégis meghatározó emberek egyéni személyes történeteit, valamint társadalmi, vallási, gazdasági, esetleg politikai hálózatait tárjuk fel és elemezzük. A várostörténeti hálózatkutatások azt mutatják, hogy az egyes városok helyzete az idők során radikálisan megváltozhat, bizonyos települések növeked-

nek és fejlődnek, míg mások elszigetelődnek, sorvadnak. Különböző tényezők játszanak szerepet ezekben a változásokban, természeti katasztrófák, háborúk, gazdasági válságok, vagy éppen prosperitás, funkcióváltások, a közlekedés átszervezése. Ami az egyik város számára előny, a másiknak kárára lehet.

A város lakó a környezet kínálta komplex feltételrendszerben manőverezve építi fel az életét, vagy, szenved el a sorsát, mindenestre a körülményekhez igazodva, azokra reagálva jut fontos elhatározásokra. Bennünket a kutatás során a cselekvő egyén érdekel, aki életútja formálása során döntéseket hoz a házasságáról, szakmájáról, arról, milyen ingatlant vásároljon, milyen üzleti vállalkozásba kezdjen, és miféle társadalmi kapcsolatokat építsen ki. A történetekben a kőszegi életutak egyes mozzanatait, megdöbbentő vagy csak furcsa, érthetetlen epizódjai az elsőre gyakran lényegtelennek tűnő részletek nyomán bontakoznak ki.

Élünk a pszichobiográfia módszerével, az életutak vizsgálatakor egy-egy fontos, s különösen a városhoz kötődő mozzanattól indulunk ki. Miért költözött a murányi Vénuszként ismert, egykor szépséges asszony, Wesselényi Ferenc nádor özvegye az összeesküvés megtorlása után éppen Kőszegre? Hogyan jutott el egy kőszegi pékmester fia, Kárpáti Sándor zeneszerző *Feltámadás* című Trianon-ódája 1932-ben a pesti Vigadóba? Mivel magyarázható a gyermek-kora meghatározó éveit Kőszegen töltő világhírű író, Kristóf Ágota a városban játszó regényeinek példátlanul nyomasztó hangulata? Hogyan élte túl a holokausztot az utolsó kőszegi rabbi – Links Izák – fia, Links Arthur? Hogy maradt életben négy főt számoló családjából egyedül a Kőszegen bujkáló kisfiú, Görög Sándor?

A kérdések arra is lehetőséget adnak, hogy az olvasót bevonjuk a vizsgálatba,

6 *Kőszegi polgárok*. Szerk. Máty Mónika. Kőszeg, 2021. (Megjelenés alatt.)

7 *Máty Mónika: Beszélő Házak Kőszegen. A módszerről*. In: URBS. Magyar Várostörténeti Évkönyv. 14., 2019. Főszerk. Kenyeres István. Bp., 2020. 227–251. p.

8 *Nora, Pierre: Between Memory and History. Les Lieux de Mémoire. = Representations, 1989. No. 26. Special Issue: Memory and Counter-Memory. 7–24. p.*

A Beszélő Városok sorozat elő két kötete

a „nyomozás” folyamatába, megmutassuk, hogyan halad lépésről lépére, nyomról nyomra a mikrotörténet, amikor apró, esetleg mások által figyelmen kívül hagyott jelekből következtetve építi fel a történeteket. Ügyeltünk a periférikus jelenségekre, apró nyomokra, részletekre, mint például egy képaláírás, vagy egy aláhúzott mondat egy szövegben, amelyeket korábban érdektelennek, haszontalan információknak tartottak a kutatók. Mizsei Zoltán a kőszegi zenei hagyaték feltárása során furcsa gyerekrajzra, egy szögletes, téglalap alakú testtel és háromszögletű fejjel ábrázolt vad-disznóra bukkant. Hogyan kerülhetett a kottatárba a különös jószág? – a válaszadás során a zenetudós aprólékos portrét kínál a helyi zenei életéről és oktatásról, ami a város számára évszázadokon keresztül meghatározó feladatnak számított.

A helyben megjelenő *Kőszeg és Vidéke* olvasásakor az 1933. évi július 9-ei számban

felfedeztünk egy hírt, amely szerint a külföldi útja után Kőszegen pihenő, tehetséges fiatal író–grafológus, Tatay Sándor, a világhíres Abu Gadha tanítványa irodát nyit, méghozzá a Chernel utca 14-ben található egykori Szvetics–Sigray-palotában.⁹ Az épület a Felsőbbfokú Tanulmányok Intézete székhelye, itt lakott egyebek mellett a Vérmezőn kivégzett jakobinus összeesküvő, Sigray Jakab, valamint a Kőszegen töltött 1 év folyamán a népszerű ifjúsági író is.

A palota feltűnik egy másik forrásban is, Miske-Gerstenberger Jenő báró 1946. március 6-án írt testamentumában, amelyben a tulajdonában lévő épületet a fiára hagyta. Gerstenberger néhány hónappal később rejtélyes körülmények között meghalt, a halotti anyakönyvben mérgezés és szívelégtelenség egyaránt szerepelt. Azt nem sikerült kideríteni, mi is

⁹ Hírek. Tatay Sándor grafológus városunkban. = *Kőszeg és Vidéke*, 1933. júl. 9. 3.

volt valójában a halál oka, de a báró életének egy másik érdekes mozzanatára viszont sikerült rábukkannunk. A szépen felívelő diplomáciai karriert építő Gerstenberger a két háború között feleségül vette Mary Allison-Walters angol tanítónőt, aki a háborús években komoly galibát okozott mit sem sejtő férjének.

Gerstenberger Isztambulban teljesített konzuli szolgálatot, amikor feleségét Fruit fedőnéven a brit Special Operations Executive, azaz a Különleges Műveletek Parancsnoksága, amit konyhanyelven Churchill magánhadsergeként emlegettek, futárként beszervezte. A szolgálat többször is igénybe vette az asszony munkáját, 1942 tavaszán, amikor Szakasits Árpádnak és más újságíróknak kellett a mikrofilmen rögzített üzenet eljuttatnia, lebukott. A britek arra biztatták a magyarországi baloldali és liberális erőket, hogy buktassák meg Horthy Miklós kormányzót és vegyék fel a kapcsolatot a szövetségesekkel. Miskénét halálra ítélték, végül fogolycserével visszakerült Londonba. A háború után Kőszegre készült, hogy érvényesíthesse férje végakarátát, amelyben a Táblaház utca 9. palotát örökségül neki rendelte. A szovjetek Bécs mellett elfogták, közel 1 évtizedet töltött a Gulágon, ahonnan testileg megtörten, rokkantként szabadult.¹⁰

Különös figyelmet fordítottunk és fordítunk azokra az épületekre és egykori lakóikra, amelyekben a Felsőbbfokú Tanulmányok Intézete működik. A közelmúltban készült el az egykori Festetics-palota, amelynek egyik leghíresebb lakója Festetics Imre gróf volt, aki mágnás létére kőszegi polgárrá vált: a polgári ethosz szellemében valódi lokálpatriótaként élt. Emellett, amint az a 19. században számos arisztokratát jellemzett, több lábon állt, gazdálkodással,

kereskedelemmel és tudományműveléssel egyaránt foglalkozott. Kevésbé ismert, de legfontosabb eredménye egy jelentős tudományos felfedezés volt, az ő nevéhez köthető a genetikai törvények azonosítása. Juhokkal kísérletezve felismerte, hogy az öröklésben nem a természeti környezet a meghatározó, hanem a belső tulajdonságok. Azaz, Évtizedekkel Gregor Mendel előtt felfedezte a genetika legfontosabb törvényszerűségét – maga sem sejtve felfedezése tudományos jelentőségét. (Erről bővebben lásd Poczai Péter e számban megjelent írását.)

A palotához köthető több híres Chernel leszármazott sorsa is, ugyanis a feltörekvő köznemes Chernelek közül néhányan, hatékony házassági stratégiát követve, Festetics sarjakkal kötötték össze az életüket. A helytörténész Chernel Kálmán Kőszegen vette feleségül a tolnai ágból származó Festetics Máriát, s ebből a frigyből született Chernel István, a kitűnő természettudós, ornitológus, aki a századfordulón meghonosította az akkoriban még Európában is kuriózumnak számító sielést.

A Chernel család tagjai hatékony hálózatalakotók voltak, a Habsburg Birodalom, majd az Osztrák–Magyar Monarchia keretei között építették családi–társadalmi és üzleti kapcsolataikat. Azt kutatjuk, négy generáción keresztül, Chernel Dávidtól kezdve – aki Mária Terézia udvarhölgyének lányát vette feleségül és katolizált – Chernel Istvánig, hogyan működött a kapcsolati háló, és hogyan szolgálta felemelkedésüket. Szintén hálózat kutatás tárgya lesz a Schey család. Schey Mózes Izrael, a város jötevőjeként emlegetett Schey Fülöp apja a közeli Lakompakról (ma: Lackenbach, Ausztria) tette át székhelyét a nagyobb üzleti lehetőségeket ígérő, polgáriasultabb Kőszegre. Vajon egyedi a Scheyek története, vagy illeszkedik a nyugat-pannon régióban élő zsidó közösségek viselkedési mintázatába? A *Beszélő*

10. Mátay Mónika – Söptei Imre: Az angol kémnő. In: Mátay, 2019. 72–77. p.

Chernel István könyvtárában. (A fotó Dóry Marietta tulajdona, 1900 előtti.)

Házak kutatásban az épületek mellett szóra bírjuk az egykor élt embereket, értelmezzük a szándékaik, döntéseik mögött húzódó

indítékokat. Másképp fogalmazva, a kik vagyunk kérdésre a múltban szerzett tapasztalatokhoz fordulunk válaszáért.

MÓNIKA MÁTAY:
SPRECHENDE HÄUSER: GESCHICHTE,
LEBENSWEGE, NETZWERKE

Im Beitrag werden die historischen Interpretationsmöglichkeiten der kreativen Stadt beschrieben. Was ist für die Zukunft aus der Vergangenheit einer lokalen Gemeinschaft zu bewahren? Neben den Erwartungen und technischen Voraussetzungen im 21. Jahrhundert muß das Kulturerbe ergriffen und dargestellt werden, was zugleich eine Herausforderung und Möglichkeit ist. Im Rahmen dieses Programmes wurde 2015 das das gebaute und geistliche Erbe erschließende Projekt der Talking Houses eingeleitet, das als multidisziplinäres Unternehmen die Ergebnisse der verschiedenartigen Disziplinen und Kunstzweige nutzt.

MÓNIKA MÁTAY:
TALKING HOUSES: STORIES, CAREERS,
NETWORKS

The paper presents historical interpretations of a creative city. What can we gain from a local community's past in order to shape its future? Capturing and presenting cultural heritage that meets 21st-century societal expectations and technical conditions is both a challenge and an opportunity. In the framework of this programme, we launched in 2015 the Talking Houses project, a multi-disciplinary endeavor that draws on the results of different disciplines and artistic fields to explore the tangible and intangible heritage of small and medium-sized cities.